

מומחיותו של פוסק ההלכה כמעריך מציאות*

א. פתיחה

בשנים האחרונות, רבים מתלבטים בשאלות הנוגעות לקביעת הלכה ביחס לשאלות מציאותיות. הדבר בא לידי ביטוי בהיקש של הלכה ופוליטיקה, הלכה וביטחון וכו'. התקדימים ההלכתיים לדיון מובאים בעיקר מן התחום של הלכה ורפואה, שם ישנו דיון הלכתי מפורט העוסק ביחס שבין ההלכה לבין הערכת המציאות (בין קביעותיו של הרופא לבין קביעותיו של הרב). בהקשרים אלו עולה בדרך כלל הבחנה פשוטה בין קביעת המציאות לבין הקביעה ההלכתית, וניתן לנסח אותה באופן סכמתי כך: הרופא קובע את המציאות, והרב מעריך אותה מבחינה הלכתית. הרופא מספק נתונים בדבר הסכנה הצפויה מפעולות ומצבים שונים, והרב מקבל את ההערכה הערכית.

אביא כעת שתי דוגמאות שימחישו את השאלה:

1. פסק הלכה, עליו חתומים כשלוש מאות רבנים, חוזר ומתפרסם מידי פעם, וקובע שמסירת חלקים מארץ ישראל לערבים, יש בה משום פיקוח נפש. יש לשים לב שהם לא קבעו שאם יש בה פיקוח נפש אסור לעשות כן, אלא קבעו קביעה עובדתית שמסירת שטחים אלו כרוכה בפיקוח נפש.

הדבר עורר ביקורת חריפה, ולכאורה מוצדקת. עלו שאלות בהקשר רחב יותר של ההלכה והמציאות, כמו למשל: אם אני מעריך את המציאות אחרת מן הרב, האם אני מחויב לשמוע בקולו? וכדומה. האם כשהרב יחליט שיש בפעולה רפואית כלשהי משום פיקוח נפש, ואני

* הערת המערכת: לשם הפריית הדיון, מומלץ לעיין במאמרו של פרופ' ידידיה שטרן: "נגישותם של רבנים לסוגיות מדיניות", בהוצאת המכון הישראלי לדמוקרטיה.

כרופא, או כמי שהתייעץ עם רופאים, חושב שלא כך הדבר, האם עלי לשמוע בקולו?
 2. האם אדם שומר מצוות מחויב מבחינה הלכתית לציית לחוקי התעבורה, למשל אלו
 הקובעים את המהירות המכסימלית המותרת בכביש כלשהו? לכאורה כן, שהרי שאלת הסיכון
 שכרוך בנסיעה במהירות כלשהי היא עניין למומחי תעבורה ולא לרבנים. מסיבה זו הקובעים
 את חוקי התעבורה הם מומחים ולא רבנים. לכן, לכאורה מובנת קריאתם של רבנים שונים,
 שיש מהם שקבעו כי מי שאינו נוסע בהתאם לחוקי המהירות, עובר על ההלכה המחייבת
 את שמירת הנפש.
 להלן נבחן את הקביעות הללו.

כפי שנראה בהמשך, אי ההבנה במקרים אלו משקפת בעיה שאיננה הלכתית גרידא, אלא
 נוגעת לקבלת החלטות ערכיות בכלל. ואכן, כפי שנראה בהמשך הדברים, ניתן להבחין
 בתופעות רבות המשקפות כשלים דומים גם בהקשרים שאינם הלכתיים.
 ניתן לפתוח את הדיון שברצוני לערוך כאן גם מזווית אחרת. ישנם רבים שתמהים מהי
 מומחיותו של הרב, או של פוסק ההלכה. איך ייתכן שפונים אליו במגוון רחב כל כך של
 תחומים, ובכולם מצפים ממנו להכרעה רציונלית. רבים תמהים, האם ישנו אדם שיכול להיות
 מומחה בכל התחומים? גם כאן בדרך כלל נשמעות אמירות בדבר התייעצות של הרב עם
 ה'מומחה', וגיבוש עמדה הלכתית לאור קביעת המציאות.
 שאלות אלו נוגעות להבנת תפקידו ומהותו של 'מומחה' בכלל, ומהן ניתן לנסות להבין במה
 שונה המומחיות ההלכתית משאר מומחיות שבעולם.

במאמר זה ברצוני לדון בקצרה בשאלה זו. הטענה הבסיסית תחזור לתיאור הרופא והרב
 בדוגמא דלעיל, אולם ההרחבה וההכללה שייעשו כאן עשויות להאיר אותה באור רחב ובהיר
 יותר. בהמשך הדברים אנסה להביא כמה דוגמאות נוספות, ולהבהיר באמצעותן את הטענה
 הבסיסית אודות מהותה של המומחיות התורנית-הלכתית.
 אופי הדיון, מעצם טבעו, יהיה תיאורטי ואפריורי, וכמעט שלא אזקק כאן לדוגמאות הלכתיות
 מפורטות, או למראי מקומות הלכתיים. דומני כי הרעיונות מובנים מאליהם ויכולים להיות
 מנומקים גם ללא דיון הלכתי מפורט בדוגמאות הספציפיות שיובאו.

ב. מהירות הנסיעה בכבישים

נתחיל את הדיון בקביעה נפוצה אודות חובתו של יהודי שומר מצוות לנסוע במהירות המותרת
 על פי החוק, מטעמים של שמירת הנפש (שלו ושל אחרים). לעניות דעתי אין חובה כזו, מעבר
 לחובה המוטלת כמובן על כל אדם לשמור על החוק (ובמסגרת מאמר זה לא ניכנס לדיון

בדבר המקור ההלכתי לחובה לשמור על חוקי המדינה). ברצוני לטעון שאין רובד 'דתי', או הלכתי, להגבלת המהירות המותרת של הנסיעה למספר מסויים: 50, 80 או 100 קמ"ש. הגדרה זו של המהירות המותרת באה מכוח חוק המדינה בלבד (בהמשך אסייג מעט את דברי אלו). במבט שטחי זוהי קביעה פרובוקטיבית ומוגזמת, ואולי גם מסוכנת. במבט שני אנסה להראות שאין כאן מאומה מעבר לטענה דלעיל בדבר היחס בין קביעותיו של המומחה (הרופא) לקביעותיו של הפוסק (הרב).

ההחלטה, חוקית או הלכתית, בדבר המהירות המכסימלית המותרת בכביש כלשהו, מורכבת ברמה העקרונית משני שלבים שונים:

1. קביעת רמת הסיכון שיש בנסיעה בכל מהירות, כלומר שרטוט גרף שלם של הסיכון כפונקציה של המהירות עבור כל המהירויות הרלוונטיות.

2. קביעת סף ערכי של מידת הסיכון שמותר ליטול (הלכתית או אזרחית).

ברור שהשלב הראשון הוא ענין למומחי תעבורה. המומחה אמור להיות זה שביכולתו לשרטט את הגרף ולתת דיווח אודות מידת הסיכון שקיימת בכל מהירות רלוונטית. הוא יכול לעשות כן על סמך ניסיונות שבוצעו, על סמך תיאוריה, או כל כלי מדעי אחר¹.

נניח באופן פשטני שהמומחים מציגים גרף הקובע שבכביש הנדון הסיכון להיפגע במהירות 70 קמ"ש הוא חצי אחוז, במהירות 80 קמ"ש 0.7 אחוז, במהירות 90 קמ"ש 1 אחוז, במהירות 100 קמ"ש 1.2 אחוז וכו'. עד כאן העובדות.

קעת על המוסד, או האדם, האמון על הקביעה הערכית, לקבוע את סף הסיכון המותר מבחינה ערכית. האם חצי אחוז סיכון נכנס לגדר עבירה על חובת שמירת הנפש, האם 1 אחוז הוא הסף, או אולי 2 אחוז. הסף הערכי שיקבע את מידת הסיכון המהווה עבירה, יקבע את המהירות המכסימלית המותרת. למשל, אם ייקבע שהסיכון המותר הוא 1.2 אחוז, אזי המהירות המותרת בכביש זה תיקבע על 100 קמ"ש, וכדומה.

בהקשר זה יכולה להיווצר סיטואציה בה יקבע המחוקק את הסף על אחוז אחד, וההלכה, לפי דעה זו או אחרת, תקבע שהסיכון האסור מבחינה הלכתית הוא מאחוז וחצי ומעלה, או מחצי אחוז ומעלה (הדבר יכול להיות, כמובן, לקולא או לחומרא). האיסור ההלכתי נקבע לפי הסף הלכתי ולא לפי הסף החוקי. יש לשוב ולהדגיש שהסף החוקי מחייב כל אדם החייב לשמור על חוקי המדינה, אולם אין לערב בינו לבין הסף ההלכתי העומד ברשות עצמו.

1. כמובן, גם קביעות אלו אינן 'עובדות' גרידא. יש ברקען הנחות תיאורטיות לא מבוטלות. לצרכינו כאן ניתן להסתפק בהצגה פשטנית זו, ואין כאן המקום לפרט בזה יותר.

אין כל מקום לטיעון כאילו הסף החוקי נקבע על ידי מומחי תחבורה, ואילו הסף ההלכתי נקבע על ידי מוסדות שאינם מומחים לתחום זה. קביעת הסף, החוקי או ההלכתי, אינה עניין למומחי תחבורה, אלא לימומחי ערכים. מומחי תחבורה אחראים אך ורק לשלב הראשון, העובדתי. כעת, על כל אזרח להחליט מיהם 'מומחי הערכים' שהוא מקבל על עצמו את מרותם, במקרה שלנו: הרב או המחוקק, ולפי זה לקבוע את מהירות נסיעתו בכביש הנדון. שוב יש להדגיש שעל כל אזרח לקבל את מרותו של החוק; שלא כפי שמשמע ממשפט זה. נמצאנו למדים כי ההחלטה בדבר המהירות המכסימלית המותרת לנסיעה בכביש נתון איננה החלטה מקצועית גרידא. היא מוכרעת דווקא על ידי תהליך ערכי. לפני שאמשיך ואכליל את הקביעה הזו, אביא כמה הסתייגויות הנוגעות לה.

ראשית, ידועה קביעתו של הגרש"ז אויערבך זצ"ל שרמת הסיכון ההלכתית נקבעת על ידי מנהג בני אדם. כלומר אין דרך הלכתית מיוחדת לקבוע רמת סיכון אסורה. כל מה שדרך בני אדם לעשות אינו נחשב כסיכון אסור מבחינה הלכתית.²

קביעה זו טעונה דיון כשלעצמה, ואינה פשוטה, אך אין כאן המקום להרחיב בעניינה. ברצוני להעיר כי אף אם נלך על פי דבריו של הגרש"ז, עדיין ברור שההכרעה בדבר המהירות המותרת אינה מקצועית אלא ערכית. לכל היותר, יש בקביעתו של הגרש"ז לבטל את ההבחנה בין הסף ההלכתי לבין הסף החוקי, אולם ודאי שאין בה כל ערעור על הסכימה הבסיסית שהובאה למעלה. לפי סכימה זו, כל תהליך הקביעה של מהירות מותרת, הלכתי או חוקי, הוא בעל רובד ערכי. זוהי הנקודה החשובה לענייננו כאן, ולכן אסתפק בה.³

הסתייגות שנייה לקביעה דלעיל נוגעת לעובדה שמכיון שאין החלטה ערכית שמוסכמת על כלל האזרחים במדינה, כולל אלו שאינם שומרי מצוות, אזי ישנו חוסר הגינות, ואולי אף למעלה מכך, בהחלטה לנסוע במהירות למעלה מן המותר על פי החוק. גם אם אני מחליט לקחת על עצמי את הסיכון לפי הסף ההלכתי (למשל, אחוז וחצי), הרי בנסיעתי אני מסכן את הזולת שמוכן ליטול על עצמו רק סיכון של אחוז אחד. יציאתו לכביש היתה על דעת כך שהנוסעים בו ישמרו על המהירות המותרת מבחינה חוקית.

2. הדברים נוגעים לעישון סיגריות למשל, או לעצם הנהיגה בכבישים שלכאורה היתה צריכה להיאסר אלא אם כן ישנו צורך של פיקוח נפש. אם כן, לא שבקת חיים לכל ברייה. ראה למשל **מנחת שלמה**, סי' ז עמ' מז סוד"ה 'זהנה בשו"ע'. ועיי מאמרו של הרב יונתן אלרן "יישוב הארץ בשעת סכנה" ('צהר' ו עמ' 10-12).

3. מעבר לכך, מדבריו של הגרש"ז ניתן להסיק שאם בני אדם נוהגים לעבור על החוק, אזי כל מהירות שמקובלת על האדם הסביר לא תיחשב כסיכון נפש שאסור מבחינה הלכתית. כידוע זהו המצב ברבים מן הכבישים במחוזותינו. כלומר גם לפי דעתו הסף ההלכתי אינו החוק אלא מנהג האדם הממוצע. (אם כי יש להעיר שהגרש"ז לא כתב שם שבמקרה כזה מותר לעבור על החוק, מפני שלא עסק בשאלת החובה לשמור על חוקי המדינה).

אינני בטוח שאכן זהו המצב, ולוא רק עקב העובדה שבמצב טיפוסי בכבישינו ישנם לא מעטים שעוברים על חוקי התנועה, ואם אדם לא מוכן לקחת סיכון מעבר לקבוע בחוק, מוטב לו שלא יצא לכביש. מי שיצא לכביש עשה זאת 'על דעת המקום והקהל', כלומר על מנת 'לנסוע עם עבריינים'.

חשוב לי להדגיש שוב שהדיון שבכאן איננו בא להוציא מן החובה לציית לחוקי התחבורה. מטרתי כאן רק להדגים את הטעות הנעשית בקביעה שהסף הערכי (ההלכתי או החוקי) נקבע על פי מומחים. גם אם אכן במציאות מומחים הם אלו שקובעים את הסף (דומני שזהו אכן המצב), אין בכך כל רבותא. לכך אין להם כישורים וסמכות מהותית יותר מכל הדיוט⁴.

ג. קביעה מציאותית וקביעה ערכית

כאמור למעלה, היחס בין קביעותיו של המומחה (הרופא) לבין קביעותיו של הרב לכאורה נשמע ברור, ואולי אפילו טריביאלי. לעומת זאת, המסקנה דלעיל בדבר חוקי המהירות, אולי נשמעה לחלק מן הקוראים מפתיעה יותר במבט ראשון. הסיבה לכך נעוצה כנראה בחוסר הבחנה בין שני סוגי טענות שבמבט שטחי אולי נראות דומות.

כאשר דנים ביחס בין הרב לרופא, אומרים בדרך כלל שעל הרב לפסוק את ההלכה במישור הערכי, למשל לקבוע שפיקוח נפש הוא שיקול הלכתי מחייב, והרופא קובע את המציאות, כלומר מהו מצב שיש בו פיקוח נפש, או מהי הפעולה שעדיף לנקוט בה על מנת למנוע מצב כזה.

כאמור, זוהי קביעה נכונה בעליל, ואולי אפילו טריביאלית, והיא אשר נאמרת בדרך כלל בהקשרים הללו. הטענה שניסיתי להדגים כאן אומרת משהו שונה בתכלית: הקביעה 'המציאותית', האם יש כאן פיקוח נפש אם לאו, גם בה ישנו בדרך כלל חלק שאיננו שייך לשיקולי מומחים, אלא לרב, או באופן כללי יותר לשיקול הערכי. הקביעה מהי מידת הסיכון שנכנסת בגדר פיקוח נפש, אינה שייכת לתחום עיסוקו של הרופא אלא לתחום ההכרעה ההלכתית.

נמצאנו למדים כי הרב, או המכריע הערכי, נוטל חלק בשני שלבים שונים של ההכרעה הערכית: השלב הראשון הוא העקרוני, האומר ששיקולי פיקוח נפש מחייבים מבחינה הלכתית. זהו שלב של אינפורמציה הלכתית, והוא הנראה מובן מאליו לכל מי שחושב על הבעיה.

4. על אף האמור למעלה, ישנו היגיון מסוים לאכלס את הוועדות שקובעות את חוקי התחבורה במומחים. מכיוון שאיסוף הנתונים מצריך מומחים לתחבורה, אזי גם השלב השני בהכרעה, השלב הערכי, מתבצע על ידי אותו הרכב, משיקולי נוחיות. סוף סוף המומחה ודאי איננו פחות מוכשר לקביעה הערכית מכל אחד אחר.

הנקודה הבעייתית יותר היא להיות מודע לכך שהרב, או המכריע הערכי, מעורב גם בשלב של קביעת המציאות, כלומר, קביעת סף הסיכון המהווה פיקוח נפש מבחינה הלכתית או ערכית. זהו שלב של הכרעה הלכתית, והוא איננו אינפורמטיבי או מקצועי גרידא.

ד. מסירת שטחים ופיקוח נפש

נעבור כעת לדוגמא השנייה שהוצגה במבוא. רבים אומרים כיום שהרבנים צריכים להכריע לאור נתוני המומחים בשאלת פיקוח נפש ומסירת שטחי ארץ ישראל. המומחים הצבאיים יקבעו האם ישנו סיכון, או תועלת, בצעד פוליטי זה או אחר, והרב יחליט מה לעשות מבחינה הלכתית, כלומר האם עבור סיכון כלשהו מותר, או צריך, למסור שטחים, או שמא לא. פסיקה של רבנים בדבר פיקוח נפש שיש במסירת שטחי ארץ ישראל בסיטואציה מסוימת, נשמעת לא עניינית, ופעמים רבות היא נדחית בטענה שאת המציאות צריכים לקבוע המומחים. האם רב פלוני מוסמך לקבוע שיש במסירת שטח מסוים סיכון כלשהו? לכאורה זהו עניין למומחי ביטחון ומדיניות.

לאור דברינו כאן יוצא שאכן ישנו רובד שבו החלטות הרב רלוונטיות בהחלט, ודווקא החלטות המומחים אינן כאלה. סף הסיכון שמותר לקחת מבחינה הלכתית הוא בהחלט קביעה למומחה הלכתי, או ערכי, ולא למומחים מכל סוג אחר. לאחר שרטוט גרף הסיכונים, שמבוסס על הערכת הסיכונים, שהיא ורק היא עניינים של המומחים הצבאיים-מדיניים, צריך לבוא המכריע הערכי (הרב) ולקבוע את סף הסיכון המחייב מבחינה ערכית. האם אחוז אחד של אפשרות מלחמה, עם מספר אבדות כזה וכזה, הוא הנדרש על מנת להתיר מסירת שטחים, או אולי הסף הוא שונה. מה הם הנתונים שיכולים להיקרא מבחינה הלכתית 'פיקוח נפש'? לאחר מכן צריך גם לקבל הכרעה בשאלה האם שיקולי פיקוח נפש הם בכלל רלוונטיים לעניין מסירת שטחים (ייהרג ואל יעבור, וכדומה). זהו הרובד השני שבו רלוונטית התייחסותו של הרב, או המכריע הערכי. כאמור, ברובד זה מכירים כולם, אולם קיומו של הרובד הקודם לפעמים אינו ברור לכל, ולכן דווקא עליו הצבעתי בדברי הקודמים⁵. אני מקווה שהיה בדיון שנערך עד כאן בכדי להבהיר שזהו אכן המצב, ואולי גם לנמק את ההתייחסויות לשתי הדוגמאות שבמבוא. המסקנה העיקרית שחשוב לשים אליה לב היא

5. ישנה נקודה נוספת שעולה בהקשר לסוגיות בטחוניות והיא עד כמה ניתן להתייחס לעוסקים בתחומים אלו כמומחים. האם אכן ישנם מומחים לביטחון, וכן האם מעמדם המקצועי הוא כשל מומחים לרפואה? לעניות דעתי לא זהו המצב, אולם אין זה מענייננו כאן. בכל מקרה דומני כי לרב, או למכריע הערכי, ישנה נקודה נוספת, שלישית, בה הוא נדרש להכריע, והיא מידת האמון שיש לתת ב'מומחים' בתחום הנדון. זהו רובד נוסף שמסור להכרעתו, וכמובן לא להכרעתם של מומחים אלו עצמם.

שישנם כאן שני סוגים שונים של טענות. זהו, כאמור, המוקד להפתעה שאפשר אולי לחוש כששומעים טענה בדבר היעדר רובד 'דתי' לחוקי התעבורה. זוהי גם הסיבה לחוסר ההבנה הרווח בדבר הפסקים הקובעים שמסירת שטחים בנסיבות נתונות יש בה משום פיקוח נפש⁶.

ה. מהי מומחיות

בפרק הקודם נדונה, בפירוט מסוים, הטענה שקביעת המהירות המכסימלית המותרת אינה קביעה מקצועית גרידא, ולכן היא אינה עניין למומחים בלבד. לאחר מכן ראינו שהוא הדין ביחס לסוגיית מסירת השטחים. בפרק זה ברצוני להכליל את צורת ההסתכלות הזו ולטעון שכל ההכרעות הערכיות הן כאלו. בכוונתי להביא עוד כמה דוגמאות קונטרוברסליות, ולטעון כי שום הכרעה, תהא איזו שתהא, אינה עניין למומחים. לשון אחר: מומחיות, באשר היא, אינה נוגעת להכרעות אלא לעובדות בלבד. בסוף הפרק אנסה להצביע על הבסיס העקרוני לחוסר ההבחנה בין המישור ההלכתי לזה המציאותי.

כמו בנושא התחבורה, כך גם בכל הכרעה אחרת, תהליך קבלתה של ההחלטה הערכית יהיה מורכב משני השלבים הנ"ל: השלב העובדתי, שהוא עניינם של המומחים, והשלב הערכי, שהוא עניינם של 'מומחי הערכים'.

קביעה זו נראית לכאורה פשוטה, בפרט לאחר הדיון הקודם, ולכן אנסה להביא כמה דוגמאות שיבהירו עד כמה היא איננה נלקחת בחשבון. נקודה נוספת שכדאי לשים אליה לב היא שהניתוח שנערך בפרק הקודם רלוונטי לכל הכרעה ערכית, ולא דווקא להכרעות הלכתיות. גם מי שאיננו שומע להלכה, ומקבל החלטות ערכיות באופנים אחרים, צריך להודות שההכרעה הערכית הסופית אינה צריכה בהכרח להינתן בידיהם של המומחים אלא בידי 'המכריע הערכי'. לכן השתמשתי בפרק הקודם בהקשר זה לחילופין במונחים 'רב ו'מכריע ערכי'.

6. ישנם מצבים בהם צריך המומחה להעריך שתי אלטרנטיבות זו מול זו. ניתן לכנות מצבים אלו 'מצבים בינאריים' (אם כי, המדובר לאו דווקא על שתי דרכים אפשריות. זוהי רק הדוגמא הפשוטה ביותר). למשל רופא שצריך לקבוע באיזו דרך יש לנקוט במצב של חולי מסוים. כאן ייתכן שיש מקום לתת גם את ההכרעה בידי של המומחה, שהרי ישנה כאן קביעה מציאותית בדבר מידת הסיכון שיש בכל דרך מן השתיים, והבחירה בין הדרכים נגזרת באופן טריביאלי מן הקביעה המציאותית. אין כאן התמודדות בין ערכים, אלא דרך אופטימלית למימושו של ערך אחד. זאת בניגוד למה שנוגע למהירות המותרת, שם ישנו ספקטרום רציף של אפשרויות שעלינו לקבוע עבורם סף ערכי כלשהו, כאשר מנגד עומד הערך של חיים תקינים (אי אפשר לכפות על כולם לנסוע במהירות 0 קמ"ש). מצב פשוט כזה יכול להיות קיים תיאורטית, אולם במציאות כמעט ואין מצב שבו אכן ההכרעה כה פשוטה. למשל בנושא של ארץ ישראל ישנן גם שאלות ערכיות הנוגעות לאיסור שבמסירת שטח, למצב הרוח הלאומי וכדומה, שאלות שחייבות להיכנס לתוך השקלול גם במצב בינארי, ואכמ"ל.

1. דוגמאות

נעבור כעת לכמה דוגמאות שיחדדו את ההבחנה ואת היקפה.

1. הומוסקסואליות. לפני זמן מה התנהל ויכוח ברדיו בנושא ההומוסקסואליות. אחת מחברות הכנסת טענה שכיום כבר מיושן לומר שזוהי 'מחלה', מכיון שכבר לפני כמעט שלושים שנה החליטה האגודה האמריקאית לפסיכיאטריה להוציא את ההומוסקסואליות מרשימת המחלות. טענות מעין אלו רווחות מאד בציבור, ויש לשים לב כי זהו דיון שהוא לא בהכרח הלכתי, אלא ערכי כללי. ויכוח על נקודה זו יכול להתנהל בין כל שני אנשים ולא דווקא בין דתי לחילוני.

בטענתה של אותה חברת כנסת ישנו כשל מן הסוג שראינו למעלה. הפסיכיאטר המקצועי יכול, לכל היותר, לקבוע האם תסמין מסוים מקורו גנטי או אחר, וכתוצאה מכך הוא יכול אולי גם לקבוע מהי הדרך הטובה ביותר לטפל בו, אם בכלל ישנה כזו, ומה יקרה אם לא נעשה כן. כל אלו, ברמה העקרונית, הן קביעות שבעובדה. השאלה האם לטפל בתסמין זה או אחר, והאם הוא מחלה, תלויה בהתבוננות ערכית. יש שיראו נטייה הומוסקסואלית כסטייה שאינה מתאימה לנורמות מוסריות, ויש שאינם רואים זאת כך. ביחס למישור הדיון הזה אין כל ערך מוסף להשכלה פסיכיאטרית, ולכן אין כל משמעות לקביעתה של אגודה פסיכיאטרית בנושא זה. ברור שקביעה זו לא נעשתה על בסיס נתונים רפואיים או מדעיים. קביעה זו שיקפה השקפת עולם שרווחה בציבור אמריקאי מסוים, ובאה לידי ביטוי גם אצל חברי האגודה הנ"ל. משום כך טענתה של חברת הכנסת אינה מוסיפה מאומה לדיון, והיא אינה אלא דמגוגיה ריקה שמנסה לגייס את האצטלה של המומחיות המדעית לצרכים שאינם נוגעים אליה באמת. הפסיכיאטר מוסמך לכך לא יותר מאשר הדיוטות⁷.

ברור שטיעון זה נוגע לכל תסמין פסיכיאטרי או רפואי, ולא רק להומוסקסואליות. הקביעה הערכית האם זוהי תופעה נורמלית (לא במובן של שכיחות, אלא במובן הנורמטיבי) או מחלה, אינה בתחום סמכותו ומומחיותו של הפסיכיאטר⁸. גם קביעה רפואית שחיי של חולה מסוים

7. שוב יש להעיר שהוא גם אינו מוסמך פחות מן הדיוט, ולכן יש היגיון לשלב פסיכיאטרים בוועדה שתקבע החלטות מסוג זה. ראה למעלה בהערתי על דוגמת המהירות המותרת.

8. לדיון רחב יותר בנושא זה ראה בספרו של פרופ' מרדכי רוטנברג "נצרות ופסיכיאטריה", בהוצאת האוניברסיטה המשודרת (ובספריו באנגלית). טענתו העיקרית היא שהפסיכיאטריה המערבית המודרנית מניחה בבסיסה הנחות ששאובות מן הנצרות הפרוטסטנטית, ואילו הוא עצמו מציע שם פסיכיאטריה שמפותחת על סמך הנחות 'יהודיות'. זוהי הסתעפות מסוימת של התיזה הידועה של הסוציולוג מכס וובר ('התיזה הפרוטסטנטית') שקובעת באופן רחב יותר כי ההנחות הערכיות שמונחות ביסודה של תרבות המערב שאובות מן הנצרות הפרוטסטנטית. בפרט, נוכל להסיק לענייננו שביסוד הפסיכיאטריה מונחות הנחות ערכיות ולא רק עובדתיות או מתודולוגיות.

בסכנה, היא קביעה עובדתית. השאלה האם לפעול על מנת להציל את חייו, היא שאלה ערכית שעליה אמונים המכריעים הערכיים. מסקנתנו היא שגם אם ניתן לנהל ויכוח (מחוץ לתחומי ההלכה כמובן) אם הומוסקסואליות היא תופעה לגיטימית אם לאו, לדברי הפסיכיאטר אין ערך מוסף בדיון זה.

2. הפלות. הוויכוח בנושא ההפלות (שוב, ברוב המקרים רק מחוץ להלכה) עתיק ונדוש. אחת השאלות המרכזיות שנדונות בהקשר זה היא ממתי נחשב העובר כאדם. גם בהקשר זה אנו שומעים תדיר שהרופא, שמכיר את תהליך התפתחותם של עוברים, הוא אשר צריך לקבוע האם העובר הוא בגדר אדם. לפי אותה גישה ניתן להבין מדוע ועדות ההפלה מאוכלסות באופן דומיננטי על ידי רופאים.

גם כאן הרופא יכול לקבוע, לכל היותר, אילו תפקודים ישנם לעובר בכל שלב משלבי ההריון וההתפתחות שלו ברחם. זהו השלב העובדתי שכרוך בשרטוט כעין גרף של התפתחות העובר (שלב 1, בדוגמת המהירות בפרק הקודם). גם כאן חייב להגיע לאחר מכן השלב הערכי (שלב 2, בדוגמת הני"ל) שבו קובעים את הסף שממנו והלאה נחשב העובר כאדם (בהנחה שהשלב הוא בכלל שלב פיזי ולא נפשי-רוחני, ואכמ"ל). בקביעה זו אין לעמדתו של הרופא כל ערך מוסף מעבר לעמדתו של כל הדיוט אחר. הרופא צריך לתת עדות מקצועית לפני ועדה כזו, אולם לא בהכרח להיות חבר בה.

3. חינוך. דיונים שונים בבעיות פדגוגיות נעשים גם הם על ידי מומחים לפדגוגיה. בעיות היחס ללימודי גמרא בישיבות תיכוניות, בעיות של אלימות וכדומה, נידונות בדרך כלל על ידי פסיכולוגים חינוכיים, מחנכים, וכדומה.

אותם מומחים יכולים להציע הצעות טכניות שונות על מנת לעזור בפתרון של חלק מן הבעיות הללו. לפתרונות אלו ישנו פעמים רבות רובד ערכי שלגביו אין כל ערך מוסף לפסיכולוג החינוכי ואפילו למחנך. למשל, הצעות שנוגעות לשינוי אופי לימוד הגמרא וההדגשים בו, הן בעלות השלכה ערכית, ובתור שכאלה הן אינן עניין לפסיכולוגים חינוכיים. ברבדים החשובים ביותר של הדיון צריך להשתתף רב או מכריע ערכי⁹.

אפשר כרוכלא ליזיל ולמנות את כל תחומי הדיון הערכי, אולם אין בכך טעם. אני מקווה שהצלחתי להראות כי אין הכרעה ערכית שהיא על בסיס מקצועי גרידא, וממילא מובן

9. אפילו הדיון בדבר הגורמים לבעיה אינו בהכרח מקצועי גרידא. ראה מאמרי 'תורה עם דרך ארץ - דגם חדש לישיבה התיכונית', בתוך 'במשוץ היובל', ספר היובל של מדרשת נעם, הוצאת חוג ידידי המדרשה, תל-אביב התשנ"ו.

שהכרעה ערכית אינה עניין למומחים. כמו כן ברצוני היה לנסות ולטעון שזוהי קביעה אוניברסלית שהרלוונטיות שלה היא לכל דיסציפלינות הדין וההכרעה הערכית, ולא דווקא להלכה.

2. הבסיס התיאורטי של הכשל

שורשו של 'כשל המומחיות' שמונח ביסוד כל הדוגמאות הנ"ל, נעוץ בשתי תופעות (שבהחלט קשורות זו לזו):

1. עמימותם של מושגי היומיום הבסיסיים.
2. הטעות הפילוסופית הקרויה 'הכשל הנטורליסטי' של יום. נבאר זאת בקצרה.

1. פרדוכס הערימה

כדי להבהיר את התופעה הראשונה אשתמש בפרדוכס שידוע בפילוסופיה בשם 'פרדוכס הערימה'¹⁰, והרי ניסוח אפשרי שלו, אחד מיני רבים:

הנחה א': אבן חצץ אחת אינה ערימה.

הנחה ב': הוספת אבן חצץ אחת לאוסף אבנים שאינו ערימה, אינה יכולה להפוך אותו לערימה.

הנחה ג': מיליון אבני חצץ הן ערימה.

ברור ששלוש ההנחות הללו אינן יכולות להיות נכונות בו-זמנית. מאידך, קשה לראות על מי מהן ניתן לוותר, או מי מהן אינה נכונה. כולן נראות מתאימות היטב לשכל הישר.

זוהי דוגמא מייצגת לתופעה רחבה הרבה יותר. כל מושג יומיומי יכול להופיע בצורה פרדוכסלית כגון זו. אחד מילדיי שאל אותי פעם: ממתים זה 'אחר הצהריים'? משעה 14.00 או אולי 15.00, או אחרת. מאיזו רמת צבע זה 'אדום' (נפ"מ לכתמים של נשים)? כך ניתן גם לשאול: ממתים זה 'בהיר'? מאיזו כמות של שיער ראשו של אדם ייקרא 'קרח' (נפק"מ לקידושי אישה)? וכן הלאה. כמעט לא ניתן להעלות על הדעת מושג מחיי היומיום שיהיה מוגדר באופן מתמטי, כך שלא ניתן יהיה להציג לגביו את פרדוכס הערימה¹¹.

10. ראה למשל בקצרה במאמרה של רות מנור, 'מה פרדוכסלי בפרדוכסים?', שמופיע אחרון באסופה **פילוסופיה ישראלית** (אסא כשר ומשה חלמיש, עורכים), פפירוס, תל-אביב תשמ"ג, ועוד.

11. הפורמליסטים, או הפילוסופים האנליטיים, שבינינו, יציעו כנראה הגדרה פורמלית למושגים אלו, למשל: אחת"צ מתחיל חצי שעה זמנית אחרי חצות היום (או זמן מנחה). או: ערימה היא אוסף של 37 אבני חצץ ומעלה. הגדרות אלו עומדות במבחן הביקורת של הלוגיקה הפורמלית, אולם לא במבחן השימוש היומיומי. השאלה עוסקת במושגי היומיום ולא בהגדרה מלאכותית שלהם.

לייבניץ וראסל, כל אחד בזמנו, חלמו ואף ניסו לבנות שפה פורמלית חפה מבעיות אלו ודומותיהן. יהיה מעניין לקרוא שיר שכתוב בשפה כזו (הם כמובן לא הצליחו לבנות אותה, ולפי משפט גדל בלוגיקה

לפחות בחלק מאוסף הדוגמאות שראינו למעלה, השאלות היו: ממתי העובר מוגדר 'אדם' (בהפלות)? ממתי מוגדר האדם 'חולה' (רופא בפיקוח נפש, הומוסכסואליות)? ממתי מוגדר המצב 'מסוכן' (מהירות מינימלית, מסירת שטחים)? אם כך, הבעיה הבסיסית היא חוסר היכולת להגדיר ברמה מדעית את מושגי היומיום בכלל, ואת מושגי הערך (טוב, אמת, יפה וכו') בפרט. השאלה איזו כמות של אבני חצץ נקראת 'ערימה', אינה עניין לקבלן או למומחה אחר, אלא להערכה וקביעת סף כלשהו. זוהי קביעה ערכית (לא במובן המוסרי, אלא במובן המהותי. כמו למשל בקביעתו של ערך אסתטי). יהיו כאלו שיסיקו מכאן שכל ההגדרות הללו הן שרירותיות, וכמובן שלא לזאת כוונתי (בפרט בהקשר הערכי-מוסרי). כוונתי רק לומר שאלו קביעות שאינן שייכות לתחום מומחיות כלשהו. בהחלט יש בהן 'נכון' ו'לא נכון', אולם קביעות אלו מצויות בתחומם של 'מומחה' מסוג אחר.

2. הכשל הנטורליסטי

'הכשל הנטורליסטי', אותו הציג הפילוסוף דוד יום, קובע שלא ניתן להסיק מסקנות ערכיות מנתונים עובדתיים. למשל, מן ההנחה העובדתית שהשמים הם כחולים, לא ניתן להסיק את המסקנה הערכית שהשמים הם יפים (שוב, 'ערכית' במובן המהותי, לא המוסרי). כדי להסיק מסקנה כזו אנו צריכים להוסיף הנחה נוספת שתעביר אותנו מתחום העובדות לתחום הערכים. בדוגמא שלנו, למשל, ניתן להוסיף את ההנחה שכל מה שכחול הוא יפה. זוהי הנחה שקושרת את מישור העובדות עם מישור הערכים. רק כעת, לאחר הנחתן של שתי ההנחות הללו גם יחד, ניתן להסיק באופן תקף את המסקנה הערכית שהשמים הם יפים. כך הדבר גם בענייננו. מומחה עוסק בעובדות (או בתיאוריות על אודות עובדות). ההסתמכות על מומחה בקביעות ערכיות לוקה בכשל הנטורליסטי של יום. המומחה אינו יכול לספק לנו את ההנחות שקושרות את המישור העובדתי למישור הערכי, וממילא הוא אינו יכול להוביל אותנו למסקנה ערכית נכונה יותר מכל הדיוט אחר. ישנו קשר בין שתי התופעות הללו, ובחינתן של הדוגמאות שהובאו למעלה יכולה להצביע

מתמטית כנראה שהם גם לא יכלו לעשות כן).

בספרו המפורסם של פירסיג, **זן ואמנות אחזקת האופנוע**, מחפש הגיבור, פיידרוס, נאשות אחר הגדרה למושג 'איכות'. לבסוף הוא מגלה שהיוונים הקדמונים הם שהטעו אותנו לחשוב שלכל מושג יומיומי צריכה להיות הגדרה פורמלית חדה, אולם לא כך הוא המצב. אחד ההבדלים בין חכמת התורה לחכמה יוונית הוא האמונה בקיומן של הגדרות חדות לכל מושג והוכחות פורמליות לכל טענה. ראה למשל בסוף דברי הרמב"ן הידועים בפרשת אחרי-מות על היווני ותלמידיו הרשעים שהגיסו דעתם לחשוב שאין בעולם אלא מה שהשיגו בשכלם. השלכה מסוימת של הבדל זה נראה לקמן בפרק האחרון כשנדון במהותה של המומחיות ההלכתית להבדיל מזו המדעית. סוגיית זו חשובה ורחבה מיני ים, ובמקום אחר הארכת.

על קיומן של שתי התופעות ברקען של השגיאות שהצבעתי עליהן, אלא שזהו דיון פילוסופי טהור ואין כאן מקומו.

ח. מומחיותו של פוסק ההלכה

ההבדל העיקרי בין התחומים בהם רלוונטית דעתו של המומחה, לבין תחומי הערכים, הוא במידת האמפיריות (=הינתנות לניסיון) של התחום הנדון¹². בכל הדוגמאות דלעיל, הקביעה המציאותית-עובדתית שמצויה בתחומי מומחיותו של המומחה, היא תוצאה מהפעלת שיקול אמפירי (נסיוני), או ניתוח מדעי-תיאורטי של התוצאות הנסיוניות. השלב השני, הערכי, שמגיע מיד אחר כך, וכפי שראינו הוא אשר מוביל להכרעה הערכית, אינו קשור לעובדות אלא להערכה שלהן במישור הערכי. לכן לכאורה ברור ששיקול זה אינו מצוי בתחום מומחיות כלשהו.

כאן נכנסת לתמונה האמונה בתורה מן השמים. למי שמאמין שהתורה היא אוסף נורמות ערכיות שניתנו לנו על ידי בורא העולם (בתיאורם של בני אדם, ואכמ"ל), מתבקשת המסקנה שאלו קביעות ערכיות 'נכונות', או אולי: 'עובדות מוסריות'. אם כן, נפתחת בפנינו הדרך לשנות את התמונה המתוארת למעלה, ולהפוך גם את הקביעות הערכיות לתחום אמפירי, ואפילו לרכוש מיומנות, או מומחיות, בתחומים של הכרעות ערכיות.

למד תורה שעובר על הקביעות ההלכתיות השונות, ובוחר עליהן את האינטואיציות הערכיות שלו, פועל בדומה למדען שרוכש מיומנות בתחום מדעי-אמפירי כלשהו. כל אינטואיציה ערכית שיש לו יכולה להיבחן בכור הלימוד ההלכתי. בדומה למדען הוא יכול להסיק מסקנות בדבר הנכון ושאינו נכון בתחום הערכי, ועל ידי כך לקנות 'מומחיות' בתחום הערכים¹³.

לשם השוואה, הבעיה העיקרית ממנה סובלת האתיקה הפילוסופית היא שהיא איננה תחום אמפירי. כאשר פילוסוף של המוסר רוצה לבחון את מיומנותו הערכית, לא עומד לרשותו מקום שבו הוא יכול לבחון את הכרעותיו על ידי השוואתן להכרעות 'הנכונות', לשפר אותן, ולהפוך ל'מומחה ערכי'¹⁴. מכאן שהיועצות במומחים לאתיקה פילוסופית בבעיות ערכיות,

12. יוצאת מן הכלל הזו היא המומחיות המתמטית, ואין כאן המקום להרחיב בזה.

13. כמובן שעדיין קיימת כאן הבעיה של האינדוקציה המדעית, שגם היא הועלתה במלוא הריפותה על ידי דוד יום: איך ניתן להסיק מסקנה שמהווה תיאוריה כללית מתוך אוסף סופי של תצפיות פרטיות.

בעיה זו מלווה כל תחום מדעי, ובמובן זה ההלכה אינה טובה יותר מכל תחום מדעי אחר. בכוונתי כאן רק לטעון שהיא גם לא יותר גרועה ממנו. אם המדע יכול להיקרא 'ידע אמפירי', גם ההלכה כך.

לדיון בהשוואה בין הדיון התלמודי למתודת החקר המדעי המודרני ראה ספרו של מנחם פיש, **לדעת חכמה (מדע רצינות ותלמוד תורה)**, מכון ון-ליר והקיבוץ המאוחד 1994.

14. תורת מוסר פילוסופית שנגזרת משיקולים אפריריים ללא כל רובד אמפירי, היא תורתו של קאנט בדבר

דבר שנעשה לפעמים במחוזותינו, היא בעלת חשיבות מוגבלת¹⁵. תובנה חשובה שעולה מדברינו היא שעיקר עניינו העקרוני של תחום פסיקת ההלכה (מעבר לאינפורמציה ההלכתית) הוא היכולת להכריע הכרעות ערכיות. פסיקת הלכה כרוכה ב'מומחיות' לערכים. ההלכה יוצרת מצב שבו הכרעה ערכית היא תחום בעל יסודות אמפיריים, ובכך נפתחת האפשרות להשתפר בנושא זה ולקנות בו מיומנות ומומחיות. בזה נוכל להבין גם את הטעות שחבויה בשאלה שהבאנו בתחילת הדברים, איך ייתכן אדם שיהיה מומחה בכל כך הרבה תחומים, ואיך ניתן לצפות מן הרב, או הפוסק, שיהיה כל כך על-אנושי. המומחיות של הרב הפוסק אינה בכל התחומים אלא ביכולת להעמיד סף ערכי בכל אותם תחומים, ובכך לקבוע בהם הכרעות ערכיות. לאחר יצירת הגרף העובדתי, שזהו תפקידם של המומחים בתחומים השונים, על הרב, או המכריע הערכי, לקבוע רף של אסור ומותר (הלכתי, או אחר).

אסיים בנקודה למחשבה שעולה בעקבות מה שנאמר בפסקה האחרונה. ההכרעות בנושא המהירות המותרת בכביש פלוני, בשאלה האם עובר במצב נתון הוא כבר בגדר אדם, ובשאלה האם תסמין פסיכיאטרי כלשהו הוא בגדר מחלה או לא, אינן שייכות לאף אחד מן התחומים הספציפיים הנ"ל (תחבורה, רפואה ופסיכיאטריה). השאלה היא לאיזה תחום הן כן שייכות. לכאורה, לתחום היכולת להכריע בשאלות ערכיות, כלומר תחום ההערכה (הערכית) של המציאות. כאן עולה השאלה האם תחום זה הוא אחד? האם היכולת להכריע בכל אותן שאלות היא יכולת מאותו סוג? האם מי שיכול להכריע נכון בשאלות של הפלות הוא גם בעל הכושר להכריע בשאלות של מהירות מותרת, או של מסירת שטחים? נטיית הלב שלי לחשוב שלפחות ייתכן שכן, אולם אין לי נימוק משכנע לעמדתי זו, ואכמ"ל¹⁶.

- הצו הקטיגורי. כידוע למי שמצוי מעט בתחום זה, אין בכוחו של קאנט להסיק מסקנות בעלות תוכן קונקרטי משיקולים אלו שעניינם בצורה בלבד (שיקולים פורמליים).
- הצגה יפה של בעיה יסודית זו בסוגיית אפשרותה של תורת מוסר פילוסופית, מצויה במאמרו של גרשון ויילר, 'המבוכה המתודולוגית בתורת המוסר', בתוך האסופה **הצודק והבלתי צודק**, בעריכת מרסלו דסקל, מפעלים אוניברסיטאיים להוצאה לאור 1977.
15. ישנו ערך מוסף מסוים למומחיותם, ולוא רק עקב העובדה שבדרך כלל הם כבר השקיעו בעבר מאמץ מחשבתי גדול יותר בתחומי הדיון הערכי.
16. מצינו תנאים ואמוראים שהיו מומחים לתחומים הלכתיים שונים. שמואל ורב נחמן היו מומחים לממונות, רב לאיסורים. את ר' עקיבא שלחו לנגעים ואהלות, וכן על זו הדרך עוד הרבה. האם ישנו כאן רמז לקיומם של תחומים שונים של מומחיות הלכתית, או שמא קביעות אלו נוגעות רק למישור האינפורמטיבי, כלומר החכמים השונים היו בעלי אינפורמציה רחבה יותר בתחומי הידע ההלכתיים השונים. כפי שראינו, האינפורמציה היא שבונה את היכולת להכריע במישור הערכי (האמפיריות של הערכים ההלכתיים), אם כן ישנו כאן רמז לכך שאכן אלו כשרים שונים, וצ"ע לעי"ע.